
TURISTI POD SUMNJOM O JEDNOM VIDU POLITIKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE PREMA JEVREJSKIM IZBEGLICAMA 1938–1941. GODINE

Milan Ristović

U dugim, često protivurečnim diskusijama o problemu jevrejskih izbeglica iz srednjoevropskih zemalja od 1938. godine koje su vođene u vladi Kraljevine Jugoslavije, ali i na različitim "nižim nivoima vlasti" (banovinske, sreske i mesne vlasti), uz učešće različitih posredno ili neposredno zainteresovanih učesnika, čiji se krug pred ulazak u rat 1941. godine znatno proširio, govorilo se o položaju nekoliko kategorija lica sa stranim državljanstvom (ili bez ikakvog državljanstva). Uz "prave izbeglice" i emigrante postavljano je pitanje statusa "jevrejskih turista" iz Nemačke, Austrije, Čehoslovačke, ali i susednih jugoistočnoevropskih država, kao i Palestine. U pokušajima da se dođe do po jugoslovensku državu zadovoljavajućeg rešenja, odslikavale su se i sve nedoumice jugoslovenskih vlasti u pronalaženju sredstva za "neutralisanje problema" jevrejskih izbeglica, koje su od dolaska nacionalsocijalista na vlast u Nemačkoj 1933. godine pristizale i na jugoslovenske granice.

Pojačavanje provere ulaska na jugoslovensku državnu teritoriju od početka proleća 1938. godine i promene u načinu izdavanja ulaznih i tranzitnih viza stranim državljanima jevrejskog porekla bili su u neposrednoj vezi sa korenito izmenjenim položajem Jevreja posle pripajanja Austrije Nemačkoj, zatim Sudetske oblasti, i kasnije okupacije Češke i Moravske (od kojih je stvoren "Protektorat"). Takođe, zaokret ka protivjevrejskom kursu vlada nekih Jugoslaviji susednih država (Rumunija, Ma-

darska, Italija) imao je posledice na režim izdavanja viza Jevrejima, državljanima tih zemalja.

Može se smatrati da je to, na jednoj strani, bilo izazvano shvatanjem u jugoslovenskom državnom vrhu potrebe da se spreči masovan priliv desetina hiljada izbeglica iz srednjoevropskih i jugoistočnoevropskih zemalja, koje bi, u slučaju da budu primorane da se duže vremena zadrže, neminovno sobom donele veliki broj problema unutrašnjepolitičke prirode (podsticanje antisemitizma, problem smeštaja, ishrane, nege i lečenja, itd.). Drugi, ne manje važan stav jasno se nazirao iza ovakve političke odluke, a bio je vezan pre svega za odnose Jugoslavije i Trećeg rajha, koji je 1938. godine postao, progutavši Austriju, neugodan sused, čija je antisemitska politika postala uzorom na koji su se države, voljne ili prinuđene na približavanje i saradnju s njim, morale obazirati.

Ovakva reakcija jugoslovenskih vlasti nije bila izuzetak: jevrejske izbeglice, sa svojim nejasnim statusom i svim problemima koje je njihov tragičan položaj donosio, nigde nisu bile dobrodošle. Kao doslovnu ilustraciju i kritiku postupaka zemalja od kojih se očekivalo najviše u pružanju pomoći i utočišta jevrejskim izbeglicama, londonski "Daily Mirror" objavio je 6. juna 1939. karikaturu sa Kipom slobode, koji drži na baklji tablu sa natpisom "keep out", okrećući glavu od broda sa jevrejskim izbeglicama, dok se na postolju jasno čitaju reči: "give me your tired, your poor...send those, the homeless, tempesttossed to me", koje u takvoj konotaciji dobijaju duboko ironičan prizvuk.¹

Zabrane useljavanja na britanske kolonijalne posede, pa time i u Palestinu², i mnogobrojna ograničenja (godišnje kvote za useljavanje, određivanje minimalne sume novca kao garancije za ulazak u SAD i druge prekomorske zemlje, garantna pisma, itd.) sprečavali su jevrejske izbeglice da dođu do utočišta.

¹"Daily Mirror", 6.jun 1939.

²O britanskoj politici prema Jevrejima u Drugom svetskom ratu v.B. Wasserstein, Britain and the Jews in Europe 1939-1945, London-Oxford, 1979.

Nalazeći se na putu u izgnanstvo izbegličkim kolonama koje su pokrenute u Nemačkoj 1933. godine, uz zaokružavanje prstena susednih zemalja koje su same posegle za protivjevrejskim merama, Kraljevina Jugoslavija je bila u izuzetno osetljivom položaju. Potpuno zatvaranje granica nije dolazilo u obzir, niti je bilo moguće, njih je trebalo učiniti "kontrolisano propustljivim" uvođenjem novih mera kontrole. Javno pružanje pomoći izbeglicama od strane državnih organa nije se moglo očekivati imajući u vidu spoljnopolitičku orijentaciju vlade Milana Stojadinovića, kao i vlade Cvetković-Maček, a nema ni naznaka da je o tome u vladi bilo govora.

Pomoć za preko 55 000 izbeglica, koliko je prešlo od 1933. do 1941. godine preko jugoslovenske teritorije uz duže ili kraće zadržavanje, najvećim delom je obezbedila jugoslovenska jevrejska zajednica, kao i međunarodne jevrejske organizacije ("Joint", "HICEM").³

Izbeglice i prognanici stizali su na različite načine i različitim putevima do jugoslovenskih granica. Stizali su sa ispravnim dokumentima i iseljeničkim vizama, ali i bez ikakvih papira. Bilo je slučajeva da je Gestapo pojedine veće grupe austrijskih Jevreja bez ikakvih dokumenata jednostavno prebacivao preko granične linije na "ničiju zemlju", gde su danima morali da čekaju da im bude odobren (iznuđen) ulazak u Jugoslaviju.⁴

Jedan od načina koji je korišćen za izlazak iz zemalja sa antisemitskim merama i dalji put ka Palestini ili drugim destinacijama bila su i turistička putovanja. U iznuđenom iseljavanju Jevreja iz srednjoevropskih država svoj interes pronašle su, između ostalih, i turističke kompanije, kao na primer italijanska državna agencija "CIT" ili češki "ČEDOK". Takođe, brodske i avio-

³Herriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia, 1979, s.180 i dalje; G. Anderl/W.Manoschek, *Gescheirete Flucht. Der judische "Kladovo Transport" auf dem Weg nach Palestina 1939-1942*, Wien, 1994, s.54-56.

⁴Jevrejski istorijski muzej u Beogradu (dalje: JIM), *Zapisnici sednica Izvršnog odbora Saveza Jevrejskih Veroispovednih Opština (SJVO) Jugoslavije*, 1938, s.56

kompanije, državne železnice, hotelska preduzeća naplaćivali su svoje usluge za prebacivanje i smeštaj velikog broja izbeglica.

Sumnje da Jevreji iz srednje Evrope i nekih susednih zemalja turizam koriste kao izgovor za odlazak iz zemlje, koristeći pri tom kao "pokriće" jugoslovenske turističke vize, takođe su pojačane 1938. godine, kada dolazi do naglog porasta izbegličkog talasa posle Anšlusa, Minhenskog sporazuma, Kristalne noći i uvođenja antisemitskih zakona u mnogim evropskim zemljama. Međutim, i dalje su iz susednih zemalja, ali i iz Palestine, stizale grupe "pravih turista" u jugoslovenska letovališta na jadranskoj obali i u banjska lečilišta, čiji status je u novim okolnostima takođe trebalo regulisati i koje je teško bilo odvojiti od, kako su vlasti smatrale, srednjoevropskih Jevreja, koji su turistička putovanja koristili za bekstvo u Jugoslaviju. Kroz odnos prema ovim "turistima" može se sagledati jedan segment politike jugoslovenskih vlasti, ali i drugih zainteresovanih činilaca prema izbegličkom problemu.⁵

Prve naznake o započetoj raspravi o postupku prema turistima jevrejskog porekla nalazimo u odgovoru Banske uprave Dravske banovine Ministarstvu unutrašnjih poslova 26. juna 1938, o zaštiti od neželjenog dolaska "stranih Jevreja" iz država koje su već uvele antisemitske mere.⁶ Radi delotvornijeg rešenja problema izdavanja viza stranim turistima bilo je predloženo da ovaj ubrzani postupak bude primenjivan samo kada su u pitanju strani državljani "koji su pripadnici država iz kojih se nemamo bojati da će nam preći neželjene osobe, ili osobe kojima bi bio onemogućen povratak".⁷

Jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova zatražilo je 23. septembra 1938. da "s obzirom na verovatnost da će usled promene političkih prilika Jevreji-čehoslovački državljani, kao i

⁵O stavovima jugoslovenske vlade prema jevrejskim izbeglicama v. rad ovog autora, *Jugoslavija i jevrejske izbeglice* (1938-1941), Istorija 20. veka, I, 1996.

⁶Arhiv Jugoslavije (dalje:AJ) 14-33-101/417-1024, Turističke i druge vize, 1922-1941, 26.jun 1938.

⁷Isto.

bivši austrijski i nemački državljani jevrejske narodnosti, koji su nastanjeni u Sudetskoj oblasti, pokušati da uđu u našu zemlju", MIP i poslanstva u njihovom slučaju preuzmu mere da bi im se onemogućili tranzit, dolazak i nastanjivanje u Kraljevini, bez prethodnog specijalnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova.⁸ Upozoreno je, takođe, da je u Jugoslaviju ušao "u poslednje vreme...veliki broj mađarskih i čeških Jevreja". Oni koji su stizali iz Mađarske sa običnim turističkim vizama za boravak na Jadranskom primorju "tamo u većem delu ne odlaze već se rasturaju po državi".⁹

Ministarstvo unutrašnjih poslova (na čijem čelu se tada nalazio Anton Korošec, inače poznat po neskrivenom antisemitizmu) zatražilo je da se pooštri režim izdavanja viza i skrene pažnja poslanstvima da stranim državljanima Jevrejima vize za dolazak u Jugoslaviju ili tranzit preko njene teritorije budu izdavane samo izuzetno, a kada to već bude učinjeno – da boravak bude ograničen samo za tačno određeno mesto uz obavezno prijavljivanje mesnim policijskim vlastima.¹⁰

Kako se stanje oko "jevrejskog pitanja" u Nemačkoj zaoštravalo posle atentata na službenika ambasade u Parizu fon Rata (*E. fon Rath*), koji je poslužio kao povod za pokretanje masovnog pogroma nad Jevrejima u noći između 9. i 10. novembra 1938. i pokretanje još masovnijeg bekstva Jevreja iz zemlje, primetno je bilo nastojanje jugoslovenskog Ministarstva unutrašnjih poslova da u potpunosti u svoju nadležnost stavi ne samo kontrolu kretanja stranaca po zemlji, već i politiku izdavanja viza. Tako je od Ministarstva spoljnih poslova zatraženo 14. novembra 1938. da "ubuduće ne izdaje Jevrejima nikakvu vizu, bilo ulaznu, bilo tranzitnu, bez predhodnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova".¹¹ Ovo je u dobroj meri i ostvareno, pa

⁸Isto, K.PBr. 11288-319, cirkular br.111, predmet: Pitanje sudetskih Jevreja, 1.oktobar 1938.

⁹AJ PKJ Teheran, Konzularno-privredno odeljenje, K.PBr. 11352-319, cirkular br.110, predmet: Mađarski Jevreji, dolazak u našu zemlju, 1. oktobar 1938.

¹⁰Isto.

¹¹Isto; podvučeno u originalu.

je tako Ministarstvo unutrašnjih poslova imalo poslednju reč u odobravanju ulaska stranaca, posebno Jevreja – stranih državljana u Jugoslaviju.

Izdavanje viza Jevrejima koji su u samo predvečerje rata kao turisti dolazili u jugoslovenske banje i letovališta prevazišlo je veoma brzo okvire "čisto administrativnog" pitanja. Tokom 1939. godine o njemu je u nekoliko mahova vođena rasprava na u tu svrhu posebno sazvanim zajedničkim konferencijama predstavnika različitih ministarstava.

Na sastanku visokih činovnika Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva inostranih poslova i Uprave za turizam Ministarstva trgovine i industrije, održanom 21. februara 1939. u Konzularno-privrednom odeljenju MIP-a, kao glavni protivnik ublažavanja režima i pojednostavljivanja procedure izdavanja viza jevrejskim turistima iz stranih zemalja istupio je predstavnik Ministarstva unutrašnjih poslova Keršovan.¹² Smatrao je da su "najopasniji turisti" koji dolaze u posetu rodbini nakratko, koristeći priliku da po svaku cenu ostanu u Jugoslaviji. Jevrejskim trgovcima iz istočnoevropskih i srednjoevropskih država MUP je odobravao dolazak na dve-tri nedelje, najduže mesec dana. Keršovan je tvrdio: "Ako se dozvoli useljavanje Jevreja kod nas, antisemitizam će se pojaviti kao i u drugim zemljama". Po njegovim rečima, koje su sadržavale kao argument nekoliko "klasičnih antijevrejskih tvrdnji", Ministarstvo je dobijalo "svakodnevno iz cele zemlje, pisma od trgovaca, koji se žale na neobjavljenu jevrejsku konkurenciju ili koji (Jevreji - M.R.), zauzimaju mesta naših ljudi koji su bez posla". Isticao je kako "naše Jevreje mi ne diramo, ali šta da radimo sa Jevrejima koji su ostali bez državljanstva? To naročito važi za poljske, češke i nemačke Jevreje".

¹²AJ Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP), 14-33-101/910, dosije: Turističke i druge vize (uglavnom Jevrejima iz raznih zemalja), 1922-1941, Interministerijalna konferencija u Konzularno-privrednom odeljenju MIP-a, 21. februar 1939.

Dopuštao je da bi turistička sezona, u kojoj se računalo na veliki broj i jevrejskih turista, pre svega iz Česke, Mađarske i Palestine, bila od velike koristi za zemlju, ali, naglašavao je, "treba li za to žrtvovati Nemce i Čeha? Jevreji će nam doći ove godine, ali šta da radimo iduće godine" – postavljao je pitanje, pozivajući da "ne možemo biti toliko širokogrudni", jer se "svi skoro Jevreji bave krijumčarenjem deviza i valute".¹³

Ovakvom tvrdom, netolerantnom Keršovanovom stavu sa puno antisemitskih prizvuka suprotstavio se, pozivajući se na pragmatične razloge druge vrste, R. Mitrović, predstavnik Ministarstva inostranih poslova, ukazujući da se treba ugledati na Italiju koja je, i pored antijevrejskih zakona, dopustila slobodan ulazak stranim Jevrejima-turistima. Predstavnik uprave za turizam zatražio je da se dopusti dolazak turista iz Palestine "u što većem broju", kao i da "u svakom Jevrejину-strancu ne treba gledati neprijatelja ove zemlje", čemu se otvoreno suprotstavio Keršovan. Predstavnik MIP-a takođe je smatrao da ne treba, "iz etičkih razloga", prihvatiti ponudu "ČEDOK-a" (Češkog turističkog biroa) da Jevreji u prolazu kroz Jugoslaviju sami plate jugoslovenske policijske organe "koji bi ih, u interesu naše javne bezbednosti, pratili od granice do pristaništa". Nepomirljiv stav predstavnika Ministarstva unutrašnjih poslova učinio je da ne bude prihvaćeno slobodnije rešenje izdavanja turističkih i tranzitnih viza, za koje su stranci Jevreji morali neposredno da se obraćaju ovom ministarstvu.¹⁴

Ova nesavitljivost pokazana je i davanjem (negativnog) odgovora na jednu molbu koja je iz Pečuja upućena predsedniku vlade Dragiši Cvetkoviću. U njoj je traženo da se mađarskim Jevrejima omogući da bez administrativnih teškoća dolaze u Jugoslaviju na letovanje.¹⁵ Upitan za mišljenje, generalni inspektor Ministarstva unutrašnjih poslova izjavio je da "nipošto pre-

¹³Isto.

¹⁴Isto.

¹⁵Isto, 14-101-33-937, Pismo Balasz Gyozo predsedniku vlade D.Cvetkoviću, 8. novembra 1939.

ma sadašnjim prilikama ne treba prihvatiti ovu želju stranog podanika, jer bi se bez specijalne vize Jevrejima otvorila vrata za njihovo krstarenje kroz našu zemlju što bi bilo očito protiv naših interesa u pogledu državne i javne bezbednosti uopšte".¹⁶

Ovaj skučeni, policijski način razmišljanja mora se takođe dovesti u vezu s prilikama nastalim izbijanjem rata, koji je u to vreme već zahvatio veliki deo evropskog kontinenta. Problematičan je jer je stavljao pod sumnju upravo pripadnike one grupe koji su postali najveće žrtve bujanja brutalnih obračuna pre nego što je u Evropi izbio ratni sukob.

Jugoslovenski poslanik u Pragu, obaveštavajući početkom marta 1939. o ponovnom uvođenju turističkih vozova za Jadran, predložio je da se na zahtev "ČEDOK-a" o uvođenju jedinstvene zajedničke legitimacije za turistička putovanja, odgovori: "ukoliko se tiče Arijevaca, čehoslovačkih podanika... da bi se... mogla izdavati kolektivna viza".¹⁷ Smatrao je da treba praviti razliku "između Jevreja emigranata i Jevreja čehoslovačkih podanika. Prvima ne bi trebalo uopšte izdavati vize, a drugima kad odlaze na naše primorje mogla bi se davati viza na individualnom pasošu, ako imaju vizu od čehoslovačkih vlasti za povratak". Zabranu ulaska za Jevreje iz Čehoslovačke trebalo je poništiti zbog velike koristi koje je od njih imao jugoslovenski turizam. Oni su, po tvrdnji poslanika, prethodnih godina činili više od polovine svih čehoslovačkih turista u Jugoslaviji, a zabrana ili otežano dobijanje vize mogu ih oterati u Italiju.¹⁸

Druga interministerijalna konferencija posvećena jevrejskim turistima održana je 21. marta 1939. i odnosila se prvenstveno na očekivani masovni dolazak jevrejskih turista iz Palestine.¹⁹ I ovog puta do izražaja je došao nepomirljiv stav pred-

¹⁶Isto, Mišljenje Ministarstva unutrašnjih poslova, 10. decembra 1939.

¹⁷AJ MUP 14-33-101, 825-915, br.562, Poslanik u Pragu Ministarstvu inostranih poslova od 21. marta 1939.

¹⁸Isto.

¹⁹AJ MUP 14-33-101, 837, Referat interministerijalne konferencije u Ministarstvu inostranih poslova od 21. marta 1939.

stavnika Ministarstva unutrašnjih poslova (na čijem čelu se od početka februara nalazio Mehmed Spaho), koji se značajno razlikovao od predstavnika ostala dva ministarstva.

Ponovo je bila iznesena tvrdnja predstavnika Ministarstva unutrašnjih poslova da postoji opasnost od nekontrolisanog dolaska Jevreja bilo u tranzitu, bilo kao turista. To bi donelo državi "samo momenta(l)no korist dok bi u idućim godinama prihod od turizma osetno opao, jer bi(smo) nesumnjivo izgubili goste iz Nemačke koji su već prošle godine u našim letovalištima protestvovali zbog prisustva velikog broja Jevreja". (podv. M.R.)²⁰

Na trećoj konferenciji održanoj u Ministarstvu unutrašnjih poslova, 10. juna 1939, odlučeno je da se "pitanje dolaska Jevreja iz klirinških zemalja (Nemačke sa bivšom Austrijom, Češke i Slovačke, Italije) ne postavlja, jer nije važno za turistički bilans, s toga će praksa davanja viza strancima-Jevrejima iz ovih zemalja ostati i dalje po starom, tj. molbe će i dalje rešavati kao i dosad MUP, po sadašnjem postupku".²¹

Jevreji iz Mađarske, Poljske, Švajcarske, nordijskih zemalja i Palestine, odlučeno je, dobijaće vize u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima uz uslov da imaju pasoše sa povratnom vizom, potvrdu o posedovanju dovoljne sume gotovog novca ili kreditna pisma. Viza dobijena za letovanje na Jadranskom primorju, lečenje i odmor u banjama mogla se, po odlukama ove konferencije, produžiti samo u slučaju teže bolesti uz lekarsko uverenje, dok su promenu mesta boravka mogle da odobre samo policijske vlasti. Turisti Jevreji iz Palestine za ulazak u Jugoslaviju i boravak morali su da poseduju uredan britanski pasoš sa povratnom vizom.

Kada su u pitanju emigranti iz zemalja " iz kojih su se sklonili u koje druge države, moći će pod istim gornjim uslovima dobijati turističke vize, ako ih zemlja u kojoj se nalaze, hoće da

²⁰Isto.

²¹AJ MUP, 13-33-101, 33-825-915, Zaključci sa konferencije u Ministarstvu unutrašnjih poslova po pitanju izdavanja turističkih viza strancima-Jevrejima, 10. jun 1939.

primi natrag". Jevreji državljani zemalja koje nisu uvele antisemitske mere "dobijaće turističke vize, kao i svi ostali stranci—arjevci (Francuska, Engleska, Belgija, Turska, itd)".

Novi stavovi bili su nešto popustljiviji od onih sa prethodnih konferencija i bili su rezultat prevage mišljenja druga dva ministarstva nad "brigom za državnu sigurnost" Ministarstva unutrašnjih poslova. Predstavnik tog ministarstva je i ovog puta izdvojio mišljenje, smatrajući kako postoji verovatnoća da "jedan mali procenat Jevreja (naročito onih iz Poljske i Rumunije) pokuša da na neki način ostane" u zemlji. Ovo se moglo izbeći samo ukoliko bude zavedena još stroža kontrola i energičniji postupak kada je u pitanju duže zadržavanje stranih Jevreja, uz prihvatanje obaveza zemalja čiji su državljani da ih prime natrag. Ipak, "šteta od eventualnog minimalnog procenta zaostalih Jevreja svakako da je mnogo manja nego što je korist našeg turizma od dolaska ovih ljudi".²² Međutim, predsednik jugoslovenske vlade Dragiša Cvetković odbacio je sve predloge interministerijalne grupe.²³

U diskusiju oko turističkih viza Jevrejima stranim državljanima bili su, pored predstavnika banovinskih, uključene i lokalne vlasti, ali i oni najzainteresovaniji, lokalni ugostitelji, hotelijeri, vlasnici lečilišta. Vladi i banovinskim upravama su posebno 1939. stizale pritužbe na smanjenje gostiju u primorskim letovalištima i banjama zbog novih stogih mera kontrole ulaska i boravka stranaca, posebno Jevreja iz susednih država.

Domaće turističke organizacije bile su zabrinute da zbog uvođenja ograničenja u izdavanju turističkih viza ne dođe do smanjenja posete primorskim letovalištima i banjama, posebno u zapadnom delu Kraljevine, pa su se čuli zahtevi za ublažavanje tih mera i olakšavanje administrativnog postupka uvođenjem delotvornije procedure izdavanja dozvola turistima iz srednjoevropskih zemalja. Tako je, na primer, u predstavi Upravi Dravske banovine prosleđenoj Ministarstvu unutrašnjih

²²Isto.

²³Isto, beleška na dokumentu.

poslova – Odeljenju za državnu zaštitu, dr Anton Vovk, predsednik lekarske komisije sa Bleda, marta 1939, predlagao da se smanje prepreke za ulazak jevrejskih turista u Jugoslaviju.²⁴

"Združenje gostinskih podjetnikov na Bledu" pisalo je decembra 1939. Uparavi Dravske banovine u Ljubljani o nezadovoljavajućim rezultatima ovakve politike, navodeći slučajeve apsurdnog preterivanja, kao što se desilo jednom mađarskom turisti, kako je navedeno, "praarijskog porekla"(!). On se "u vreme kada još svet nije učinjen nesigurnim raznim arijskim paragrafima, oženio uzevši ženu nearijskog porekla, koja se u međuvremenu i pokrstila, ali na žalost prekasno da bi ispunila uslove za ulazak u Jugoslaviju, i tako muž može da putuje, ali žena ne radi nearijskog porekla".²⁵

U sezoni 1938. godine na Bledu je boravilo 1600 gostiju iz Mađarske, većinom Jevreja, koji su do tada letovali u Austriji. Za njih se ističe, u jednom aktu Uprave Dravske banovine, da su "dobri gostje z zdravim valutami", kao i gosti koji su poslednjih godina u sve većem broju dolazili sa Levanta (Sirije, Egipta, Palestine, Turske), koji su "skoro isključivo Žide".²⁶ Takođe da "enako...med ostalimi narodnostimi–izvzemši Nemce–večji ali manjši odstotek turistov židovske vere".

Posmatrajući rezultate antijevrejskih mera u neposrednom susedstvu došlo se do zaključka da su hiljade prinudnih jevrejskih iseljenika iz Rajha potencijalni korisnici turističkih kapaciteta u Kraljevini Jugoslaviji: "zelo dobrodošli gostje našim hotlirjem bi mogli biti stotine in tisoči židovskih izseljencev iz Nemčije, ki so rešili delno premnoženje, imaju že predbeleženo dovoljenje za vpotovanje v Palestino, razne ameriške države in podobne, čakaju pa po cele mesece na vrstni red. Bezdvomno bi

²⁴AJ MUP, 14-33-101/840, Kraljevska Banska Uprava Dravske Banovine, Ljubljana, pov.11/2, br. 2402/1. Izdavanje viz inozemnim Židom in interesi našega turizma, 23.mart 1939.

²⁵AJ MUP, 14-33-101, 822, Združenje gostinskih podjetnikov na Bledu Bansknoj upravi, Bled, 3. decembar 1939.

²⁶V. nap. br. 24, isto.

dali prednost čakanju v cenejši Jugoslaviji pred Švico, Italijo i dr."²⁷

Nastavljajući u istom pragmatičnom pravcu razvijanje ovog predloga, autor zabeleške (pomoćnik namesnika bana Dravske banovine) smatrao je da – iako se i druge države brane od useljavanja Jevreja, kao na primer Švajcarska – "vendar njih tozadevni ukrepi ne pobijajo lastnega turizma. Cela Nemčija se ne brani židovskega denarja in dovoljuje inozemskim Židom bivanje in zdravljenje skoraj v vseh sanatorij in zdraviliščih". Za jevrejske turiste se "mora vsakdar reči da so dobrodošli, kjer drugih boljših ni". Njih treba privući, uz primenu svih državnih mera za sprečavanje da se "inozemski Židje pri nas nezakonito ali trajno ne naselili, oziroma ilegalno bivali v naši državi", predlažući kao jednu od mera deponovanje njihovih putnih isprava do kraja boravka.²⁸

Na "zdravu valutu" koju su unosili u zemlju jevrejski turisti iz Palestine i opasnost da se to prekine zbog krutih ograničenja skrenulo je pažnju 8.maja 1939. Ministarstvo inostranih poslova Odeljenju za zaštitu države Ministarstva unutrašnjih poslova, s napomenom da se sa vlasnicima palestinskih pasoša ima postupati kao i sa svim ostalim britanskim državljanima.²⁹

Stav Ministarstva inostranih poslova bio je da je "kruta i nimalo primamljiva za Jevreje" odredba kojom je određivano da turista mora unapred da označi mesto u kome će boraviti, kao i da mesto letovanja ne može da zameni za drugo. Predloženo je Ministarstvu unutrašnjih poslova da se palestinskim Jevrejima, koji "donose u našu zemlju zdravu valutu", kao Jevrejima državljanima zemalja u kojima nisu uvedene protivjevrejske mere, izdaju ulazne i tranzitne vize bez ikakvih ograničenja.³⁰

²⁷Isto.

²⁸Isto.

²⁹AJ MUP, 14-33-101, 852, K.PBr. 3649-323, Ministarstvo inostranih poslova Odeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova 8. maj 1939.

³⁰Isto.

Predstavnik Oficijelnog turističkog biroa Kraljevine Jugoslavije u Budimpešti Farkaš upozoravao je Ministarstvo trgovine i industrije – Upravu za turizam, da oko prevoza jevrejskih emigranata iz srednjoevropskih zemalja borbu vode agencije neutralnih država. Dotadašnji jugoslovenski učinak u tom velikom poslu smatrao se nezadovoljavajućim, jer se prevoz Dunavom obavljao samo do bugarske luke Ruse, a da je jugoslovenska vlada trebalo da ponudi novi, bolji pravac: Budimpešta - Koprivnica - Split vozom i dalje jugoslovenskim brodovima do Palestine. Farkaš je računao da se može očekivati tranzit daljih 30 do 50 000 putnika.³¹

Naredna interministerijalna konferencija održana je sredinom decembra 1939 – prve ratne godine – i na njoj se raspravljalo o tranzitu jevrejskih izbeglica na putu za Palestinu, kao i vizama za mađarske turiste – Jevreje.³² Posmatrajući skućene i sumorne perspektive za iduću godinu, predstavnik Ministarstva inostranih poslova R. Mitrović izjavio je da sada na raspolaganju kao turisti ostaju samo mađarski i rumunski Jevreji kojima treba olakšati dolazak. Kada su izbeglice na proputovanju u pitanju, smatrao je da bi bila izbegnuta politička šteta "ovaj posao treba obavljati sa najvećom pažnjom i korektnošću". On se "iz razloga etike ne slaže... s predlogom da transporte Jevreja treba vršiti plombiranim (putničkim – M.R.) vagonima". Smatrao je da treba omogućiti ulazak u zemlju Jevrejima pod istim uslovima "kao i arijevcima – turistima – ili ako to nije moguće, da Ministarstvo unutrašnjih poslova olakša u znatnoj meri mogućnost izdavanja viza za dolazak u Kraljevinu". Kada su jevrejske izbeglice u pitanju njegova procena je da se u budućnosti može računati sa nekih 30 do 50 000 lica, pa ako emigranti imaju ispravne vize – treba nastojati da se ukrcavaju na jugoslovenske brodove.

³¹AJ 14-33-101/917, Oficijelni turist biro Kraljevine Jugoslavije (Farkaš), Budimpešta, Ministarstvu trgovine i industrije, Uprava za turizam, 28. novembar 1939.

³²AJ MUP, 14-33-101, zapisnik sa interministerijalne konferencije održane u Ministarstvu inostranih poslova - Jevrejski turisti iz Mađarske i tranzit jevrejskih izbeglica na putu za Palestinu, 14. decembar 1939.

Predstavnik Rečne plovidbe Nešković navodio je da je samo poslednji transport jevrejskih emigranata od Beča do Suline doneo državnoj kasi 1 600 000 dinara, a Narodnoj banci 3 500 dolara, a da su veliku dobit imale i železnice. Opšti zaključak skupa bio je formulisan u predlogu odobrenja novih grupnih transporta preko jugoslovenske državne teritorije za Palestinu i prekomorske zemlje, uz uslov "da budu zadovoljeni svi državni obziri prema trećim zemljama".³³ Ovaj predlog odbio je ministar unutrašnjih poslova aktom od 23. decembra, dozvolivši zauzvrat da se Jevrejima - poslovnim ljudima i naročito turistima olakša ulazak u zemlju".³⁴

Ministarstvo unutrašnjih poslova je 8. marta 1940. obavestilo hrvatskog bana dr Ivana Šubašića o predlogu Ministarstva spoljnih poslova da šefovi jugoslovenskih diplomatskih misija samostalno, bez prethodnog obraćanja, izdaju vize državljanima Palestine, Bugarske, Mađarske i Grčke.³⁵ Mišljenje u vrhu vlasti Banovine Hrvatske u Zagrebu bilo je "da ne bi trebalo odstupiti od dosadašnjeg nadzora nad Jevrejima stranim državljanima", jer je "osim onoga velikoga broja Jevreja stranih državljana, koji su ušli u državu, priličan broj i takvih, koji su došli sa običnim ili tranzitnim vizama, pa ostali ovdje pod najrazličitijim izlikama". Zbog toga je i dalje neophodna stalna kontrola ulaska i izlaska stranih Jevreja "i da se ne pušta u državu ni jedan za kojega nije dana bezuvjetna garancija, da će se po isteku roka vize bezuvjetno vratiti u (svoju - M.R.) državu".³⁶

³³Isto. Radi se, verovatno, o konvoju koji je krenuo iz Bratislave krajem novembra sa 3500 izbeglica, i koji su činili brodovi: "Uranija", "Saturnus", "Helios", "Car Dušan", "Kraljica Marija", "Bitolj", "Vojvoda Mišić" i "Minerva". Deo ovog konvoja sa preko 1000 izbeglica biće zadržan u Jugoslaviji u Kladovu; JIM, Zapisnici, 1939, str.102.

³⁴AJ MUP 14-33-101/956, I br. 37277, 23. decembar 1939.

³⁵AJ MUP 14-33-101/956/40, koncept, Ministarstvo unutrašnjih poslova dr Ivanu Šubašiću, banu Banovine Hrvatske, 8.mart 1940.

³⁶Isto, 957, br.12570/1-Pov-DZ-1940, Banska Vlast Banovine Hrvatske, Odeljak za državnu zaštitu Ministarstvu unutrašnjih poslova- Odeljenju za državnu zaštitu, 21.mart 1940.

Iz Odjeljka za državnu zaštitu Banske vlasti u Zagrebu preporučeno je da posebno treba kontrolisati mađarske Jevreje, a vize izdavati "samo onima koji se po mađarskom zakonu smatraju punopravni državljani i ako imaju povratnu vizu za Mađarsku", i da garantuju svojim položajem i imovinom da neće ostate u Jugoslaviji. Jevreje iz Italije i Rumunije trebalo je, zbog tamošnjih antijevrejskih zakona, podvrgavati strogoj kontroli i proceduri pri izdavanju viza.³⁷

U upravi Dravske banovine u Ljubljani takođe je smatrano da se "v budoče samo Židom iz držav, kjer niso v veljavi protižidovski zakoni, izdajo turistične (kopališne) vize za prehod v našo državo, sicer pa samo v izjemnih slučajih, ko je dana popolna garancija, da bo žid do preteka turistične vize odšel iz države"(ubuduće samo Jevrejima iz država, gde nisu uvedeni protivjevrejski zakoni, izdaju turističke (kupališne) vize za ulaz u našu državu, dok samo u izuzetnim slučajevima kada je data puna garancija, da će Jevreji do isteka turističke vize otići iz države).³⁸ Ovakav pristup, predloženo je, trebalo je posebno da važi za Jevreje iz Nemačke i Češko-moravskog Protektorata, koji su u najvećoj meri i bili izloženi pritiscima nacističkih vlasti i prinuđeni da koriste sve mogućnosti da napuste oblasti pod njihovom kontrolom.

Iz Ljubljane je izveštavano da je prošle 1939. godine, veći broj Jevreja upravo sa tih teritorija, koji su boravili u Rogaškoj Slatini, po isteku roka važnosti viza ostao u Jugoslaviji, otputovavši u unutrašnjost, gde nije bilo moguće utvrditi njihovo prebivalište. Takođe, "v zadnjih mesec leta 1939. je bil posebno močan pritisk nemških Židov na našo mejo. Mnogima se je posrečilo, da so tajno prišli v državu in po većim odputovali proti Zagrebu. Nad 200 takih beguncev so obmejni organi zavrnilo

³⁷Isto.

³⁸AJ MUP 14-33-101/961 VIII, št.1423/3, Kraljevska Banska Uprava Dravske Banovine, Ljubljana, Ministarstvu industrije i trgovine - Uprava za turizam, Turistična sezona 1940. ukrepi za olajšan dotok inozemskih-tudi židovskih turistov.

nazaj v Nemčijo" ("zadnjih meseci godine 1939. bio je posebno jak pritisak nemačkih Jevreja na našu granicu. Mnogima se posrećilo, da su tajno ušli u državu i zatim otputovali ka Zagrebu. Više od 200 takvih begunaca pogranični organi su vratili nazad u Nemačku").³⁹ Prilikom vraćanja "begunaca" dolazilo je "v mnogih slučajnih... do teških in neobljubnih scen". Utvrđeno je da nemačka strana "sama pospešuje ilegalno prehajanje Židov v državu, tembolj dobrodošli jim pa bo, če se jih bodo mogli znebiti po legalnoj poti" ("sama pospešuje ilegalni dolazak Jevreja u (našu) državu, tim pre će im biti dobrodošlo, ako ih se budu mogli otarasiti na legalan način").⁴⁰

Na osnovu dotadašnjih iskustava izveden je zaključak kako se pokušaji da "take ljude spravimo nazaj v državu, iz katere so prišli se skoraj nikdar ne posreći"; takođe, "ker jer gotovo, da bi mnogi ako ne većina nemčkih Židov skušala turistično vizo zlorabiti za to, da se pri nas nastaniju, se ne glede na interese našeg turizmu ne more dopustiti, da bi se še že pomnožilo število pri nas nastanjenih nemških Židov" ("da takve ljude vratimo nazad u zemlju iz koje su došli gotovo nikada ne uspeva"... "jer je sigurno da bi mnogi ako ne i većina nemačkih Jevreja pokušala da zloupotrebi turističku vizu za to da se kod nas nastane, a da se to ne može zbog interesa našeg turizma dopustiti, da se uveća broj kod nas nastanjenih nemačkih Jevreja").⁴¹

Iz kabineta bana Banovine Hrvatske upućeno je odeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova, krajem januara 1941, mišljenje da je stav Uprave za turizam o jačanju prometa sa inostranstvom ispravan, ali da treba napomenuti "da dolazak u državu stranih Jevreja, odnosno osoba jevrejskog porijekla ne bi trebalo dozvoljavati, jer je poznato, da ovakvi

³⁹Isto.

⁴⁰Formalno je tek posebnom Himlerovom (Heinrich Himmler) odlukom od 23. oktobra 1941. o zabrani svake dalje jevrejske emigracije iz Trećeg rajha presečena svaka mogućnost "legalnog" prelaska preko nemačkih granica; Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews*, str.45.

⁴¹Isto.

stranci na razne načine ovo zlorabljuju, da bi se u našoj državi nastanili, neudane devojke udale radi sticanja našeg državljanstva, itd."⁴²

Ministarstvu trgovine i industrije – Upravi za turizam stizale su pritužbe i upozorenja o teškim posledicama vladinih ograničenja. Iz "Putnika A.D." iz Beograda obavešteno je krajem marta 1940. da su, zbog ograničenja ulaska u zemlju mađarskim Jevrejima, u opasnosti postojeći poslovi sa Mađarskom, odakle su stizali protesti poslovnog partnera, mađarske turističke agenciju "IBUS".⁴³ Slična upozorenja stizala su i iz Slovenije.⁴⁴

Iz Općinskog turističkog odbora Crikvenice krajem aprila iste godine upućeno je pismo Banskoj vlasti – Odjelu za unutarnje poslove, Juraju Krnjeviću, glavnom tajniku Hrvatske seljačke stranke i Avgustu Košutiću, predsedniku HSS, čiji autori su pokušali da objasne posledice eventualnog izostanka posete jevrejskih turista.⁴⁵ Ukazano je na činjenicu da veći deo turista iz Mađarske koji su do tada bili redovni gosti na tom delu primorja čine Jevreji, koji su zbog komplikacija oko dobijanja viza prinuđeni da idu u Italiju "koja u svojoj državi proganja Židove, (ali) ne čini nikakve smetnje mađarskim Židovima da posjete italijanska ljetovališta", pa tim više "treba kod nas stvoriti mogućnost za dolazak mađarskih turista – Židova, jer oni i danas raspolažu novčanim sredstvima". U slučaju da ne dođe do očekivanog dolaska stranih gostiju na Jadransko primorje, "koji je pasivan kraj Banovine Hrvatske, to neće biti zarade siromašnim slojevima, a posljedice svega toga biti će da će država morati

⁴²AJ MUP, 14-33-101/993, Kabinet bana Banovine Hrvatske, Ministarstvu unutrašnjih poslova - Odeljenje za državnu zaštitu, 28. januar 1941.

⁴³AJ MUP, 14-33-101/856, "Putnik A.D." Ministarstvu trgovine i industrije / Uprava za turizam, 64666/P/V/MM, Beograd, 30. mart 1940.

⁴⁴Isto, br.857, Turistično prometna zveza Putnik, Maribor, No.5409 Lo/8/br.5404, Ministarstvu inostranih poslova, 12. april 1940.

⁴⁵AJ MUP, 14-33-101/865, br. 330, Općinski turistički odbor, Crikvenica, 27.april 1940.

iduće zime priskočiti sa nekoliko stotina vagona hrane, kako bi se ovaj živalj održao na životu".⁴⁶

Obraćajući se nepopustljivom Ministarstvu unutrašnjih poslova, Uprava za turizam u Beogradu pokušala je, krajem decembra 1939, da umekša stav oko postupka prema jevrejskim turistima i tranzitu iseljeničkih grupa kroz Jugoslaviju. Ponovo je bilo ukazano da je prolazak ovih od velike važnosti za domaće prevoznike i devizno-valutne prilike države, jer je plaćanje usluga vršeno najvećim delom u dolarima i britanskim funtama. Takođe, Ministarstvo unutrašnjih poslova bilo je obavешteno o boravku i razgovorima koji su vođeni sa dr Vernerom Blohom (Werner Bloch), "predstavnikom zvanične turističke agencije iz Jerusalima" o izdavanju viza turistima iz Palestine.⁴⁷

Svi pokušaji da se nešto učini na ublažavanju ovakve politike nisu dali nikakav pozitivan rezultat. Ministarski savet je, na predlog ministra unutrašnjih poslova, doneo 17. aprila 1940. uredbu sa zakonskom snagom, kojom su jasno određeni novi uslovi boravka, prijave i tranzita stranaca, pa tako i stranih turista, na osnovu čijih odredaba se moglo zaključiti, i bez izričitog pominjanja Jevreja, da se najviše odnosila na izbeglice iz srednjoevropskih država, među kojima je upravo najviše bilo onih jevrejskog porekla.⁴⁸ Uredbom je, između ostalog određeno da "u Kraljevini strani državljanin može stanovati samo u mestu na koje glasi viza, odnosno u mestu koje je u dozvoli za boravak označeno". Promenu mesta stanovanja mogao je da odobri samo ban ili upravnik grada Beograda. Strani državljanin bio je obavezan da se "u roku od 12 sati po dolasku u mesto stanovanja ili 36 sati po prelasku granice... lično prijavi mesnoj policijskoj vlasti i da joj pokaže svoje isprave".⁴⁹

⁴⁶Isto.

⁴⁷AJ MUP, 14-33-101/943, br.50399/T, Ministarstvo za industriju i trgovinu - Uprava za turizam, 26. decembar 1940.

⁴⁸"Službene novine" br. 90, 18. april 1940.

⁴⁹Isto.

Kao znak popuštanja pred nemačkim pritiskom, ali i "hvatanje koraka" sa tendencijama koje su u Evropi posle pada i okupacije Francuske, i pre toga ovladavanja najvećeg dela severne, zapadne i istočne Evrope postale na sve strane sve uočljivije, jugoslovenska vlada je 5. oktobra 1940. donela dve uredbe sa zakonskom snagom kojima je ozbiljno narušena ravnopravnost njenih državljana Jevreja. U poređenju sa onima u nekim susednim državama, ove uredbe bile su relativno blage i pružale su (posebno po pitanju primene numerus claususa) mogućnosti za izuzimanje i izigravanje, ali su ipak bile zlokobni nagoveštaj i ponižavajuće pokoravanje pred spoljašnjim pritiskom.

U ovoj poslednjoj fazi rasprave oko jevrejskih turista – kada je ona već odavno zbog razbuktalog rata koji je stigao i do jugoslovenskih granica izgubila svoj smisao i postala bespredmetna – svoj prilog je dalo i Odeljenje za zaštitu države, kao i Drugo obaveštajno odeljenje glavnog generalštaba, čiji je načelnik brigadni general B. Joksimović izrazio mišljenje da su manje štete od malog prometa i nepodmirenih klirinških dugova sa susednim državama od "neprilika i neugodnosti kojima možemo biti izloženi danas u mutnom i neodređenom vremenu ako dozvolimo ulazak u našu zemlju nepoznatim licima, pod čijom se firmom turista mogu prebaciti i vrlo nepoželjne, pa i opasne osobe".⁵⁰

Ma kako razmatranja pitanja vezanih za postupak prema jevrejskim turistima – vođena u godinama pred izbijanje Drugog svetskog rata i u njegovoj početnoj fazi do širenja na Balkan, a imajući u vidu tadašnju evropsku istorijsku stvarnost – na prvi pogled izgledala nevažna, čak bizarna, mogu da pomognu u sticanju jasnije predstave o načinu razmišljanja o "jevrejskom pitanju" u tadašnjem evropskom i jugoslovenskom kontekstu. Takođe, kroz ponekad veoma različita i suprotstavljena shvatanja predstavnika različitih ministarstava, banovinskih i lokalnih

⁵⁰Isto, 14-33-101/994, Đ.Ob. 2, br.180, Glavni generalštab, Drugo obaveštajno odeljenje Ministarstvu unutrašnjih poslova - Odeljenje za zaštitu države, 25. januar 1941.

vlasti, jasno se uočavaju različite tendencije i interesi određenih segmenata jugoslovenske države i društva prema ovom delikatnom problemu, čije je "rešenje" po "jedinštvenom (nacionalsocijalističkom) modelu" nametano snažnim spoljašnjim pritiscima i u Jugoslaviji, pružajući priliku da postanu sve uočljiviji. Rasporak između "viših državnih interesa", "sigurnosti države" kao pokrića za jednu restriktivnu politiku prema strancima (jevrejskim izbeglicama, turistima ili "turistima") i konkretnih, privrednih interesa turističkih agencija, prevozničkih preduzeća, državne železnice, hotelijera u banjama i morskim letovalištima, koji su nametali jedan savitljiviji i tolerantniji pristup, takođe može da posluži kao indikator raspoloženja i shvatanja koja su postojala unutar jednog kompleksnog društva kakvo je bilo jugoslovensko. Osim toga, nepodudarnost u nudi i pronalaganju rešenja, tako uočljiva među ministarstvima unutar jedne vlade (Ministarstva unutrašnjih i Ministarstva inostranih poslova, kao i Ministarstva za trgovinu i industriju – Uprava za turizam), može da ukaže na postojanje nekih dubljih razlika, političke prirode, unutar vladajućeg dela političke elite na početku Drugog svetskog rata.